

УДК 811+303.42+398.6+81.42

Т. А. Дружина

ФОЛЬКЛОРНИЙ ДИСКУРС ЯК ДЖЕРЕЛО ФОРМУВАННЯ ЖАНРУ ЗАГАДКИ

Стаття розкриває специфіку реалізації текстів загадки як жанру фольклорного дискурсу, який побутує у традиційній і сучасній культурі. Досліджуваний жанр описується з урахуванням соціокультурних, комунікативних, когнітивних і мовленнєвих факторів. Відповідно до мінливих умов побутування цього жанру відзначаються модифікації у сфері функціонування загадки, а також у специфіці образів та їх мовленнєвої репрезентації. Здатність загадки реагувати на соціокультурні зміни дозволяє їй залишатися в актуальній сфері колективної свідомості в будь-яку історичну епоху.

Ключові слова: фольклорний дискурс, традиційна і сучасна культура, загадка, жанр.

Статья раскрывает специфику реализации текстов загадки как жанра фольклорного дискурса, бытующего в традиционной и современной культуре. Исследуемый жанр описывается с учетом социокультурных, коммуникативных, когнитивных и языковых факторов. В соответствии с изменяющимися условиями бытования данного жанра отмечаются модификации в сфере функционирования загадки, а также в специфике представляемых в ней образов и их языковой репрезентации. Способность загадки реагировать на социокультурные изменения позволяет ей оставаться в актуальной сфере коллективного сознания в любую историческую эпоху.

Ключевые слова: фольклорный дискурс, традиционная и современная культура, загадка, жанр.

The article deals with the specifics of the realization of texts of a riddle as a genre of the folklore discourse in traditional and modern culture. This genre is described in the context of socio-cultural, communicative, cognitive and linguistic factors. According to the varied use conditions of this genre, we can point out modifications in the sphere of functioning of a riddle and the specifics of its images and their linguistic representation. The ability of a riddle to respond to the socio-cultural changes allows it to stay in an actual sphere of collective consciousness at any historical period.

Key words: the folklore discourse, traditional and modern culture, the riddle, the genre.

Стан мовознавчої науки за останнє сторіччя характеризується бурхливим розвитком і зміною аспектів, що потрапляють в центр лінгвістичних досліджень. У широкому розумінні дискурс виступає складною єдністю мовної форми, значення і дії. Голландський дослідник Ван Т. А. Дейк розглядає дискурс як складне комунікативне явище, що включає в себе соціальний контекст, інформацію про учасників комунікації, знання процесу виробництва текстів та сприйняття текстів. Отже, дискурс поєднує соціальні вимоги з мовними і виступає як соціолінгвістичне явище. Мовленнєвий комунікативний акт виступає як мовна поведінка людини, яка під час комунікації реалізує найважливіші когнітивні процеси, що визначають структуру мовленнєвої діяльності. Дискурси пов'язані з основними комунікативними каналами організму людини, серед яких головними є аудіоканал (слуховий) та зоровий. Саме на основі роботи цих комунікативних каналів можна виділити такий вид дискурсу як фольклорний дискурс. Тим паче, що у своїй розвідці "Теорія комунікації" Г. Почепцов серед головних комунікативних дискурсів називає фольклорний [4].

На думку Бацевича Ф. С., "із зародженням комунікативного підходу до мови (ширше — комунікативної лінгвістики) з'являється можливість дослідження інших сутнісних характеристик "людини, що говорить": когнітивних, психологічних, духовних, естетичних і т. ін... У численних концепціях спілкування за допомогою мови підкреслюється положення, згідно з яким людина вступає в комунікацію з певною метою... вплинути на адресата: заспокоїти, проінструктувати, вивести з рівноваги, схилити до чогось, розсмішити... Закладаються основи мовленнєвих жанрів" [2, с. 4]. Каммінг В. С. і Оно Т. вважають: "До важливих питань дискурсивно-функціональних досліджень належать проблеми вибору референтних форм, порядку слів, структури і жанрів дискурсу..." [11, с. 112–137]. Тієї ж точки зору дотримується Положин М. М.: "Важливими, на наш погляд, є питання розподілу дискурсів на модуси, типи та жанри" [3, с. 38].

Американський лінгвіст Свейлз Д. М. запропонував жанрову концепцію, відповідно до якої він, услід за Бахтіним М. М., наполягає на соціокомунікативній природі жанрів і вибирає основним критерієм визначення жанрів комунікативну мету [13, с. 45–58]. За Д. Свейлзом жанр має такі ознаки: (1) жанр — це клас комунікативних подій; (2) важливою рисою, яка перетворює ряд комунікативних подій

на власне жанр, є певний набір комунікативних цілей; (3) жанр характеризується структурною і змістовною подібністю, обмеженнями синтаксичного, лексичного, стилістичного планів і розрахований на певну аудиторію; (4) жанр визначається і використовується дискурсивним співтовариством; (5) жанр може поступово змінювати свої ознаки [13, с. 45–58]. Таким чином, парадигмальними ознаками мовленнєвого жанру є специфіка композиції, стилю, цілеспрямування, програми адресованості.

Статус адресата тексту, комунікативна мета, статус суб'єкта текстопородження, характер суб'єктно-адресатних відносин є необхідними складовими “законів жанру”.

Фольклорна комунікація включає широкий спектр фольклорних жанрів. Термін “фольклорний жанр” ми розуміємо слідом за Путіловим Б. М. як “історично сформовану та реалізовану в конкретних творах, у сукупності творів, систему змістовних, власне поетичних, функціональних і виконавських норм, стереотипів, за якими стоять вироблені колективним досвідом уявлення, відносини, зв'язки з тими чи іншими сферами дійсності, соціальними інститутами, побутом і т. д.” [5, с. 155]. Фольклорні жанри відображають різні аспекти колективного сприйняття дійсності, кожен з жанрів несе в собі свою систему оцінок і норм.

Визначення жанру складається із сукупності суттєвих ознак, що враховують як форму твору, так і функціональну належність, його певну цільову спрямованість, тематику і зміст, предмет оповідання, систему мовних засобів і прийомів, сукупність стильових рис. Так, загадку можна вважати різновидом фольклорних жанрів, типовою структурною моделлю, що відноситься до класу апелятивних текстів і володіє здатністю реалізувати певну життєву настанову.

Актуальність статті визначається нагальною потребою дослідження жанру загадки як текстово-дискурсивного утворення. Специфіка загадки полягає в наявності в ній двох статусів: фольклорного тексту і мовленнєвого жанру. **Об'єктом** дослідження є сучасні загадки в українській, російській та англійській мовах як продукти інтенціональної лінгвокреативної діяльності індивідів, а **предметом** — її дискурсивні характеристики. **Метою** розвідки є опис загадки як жанру фольклорного дискурсу, який знаходить своє відображення та актуальність як в традиційній, так і в сучасній культурі.

Попит на загадки в сучасному світі обумовлений актуальністю відображуваних в загадці уявлень про дійсність, з одного боку, і здатністю цього жанру до адаптації в нових соціокультурних умовах — з іншого. Дані особливості цього жанру дозволяють включати його до складу ядерних жанрів фольклорного дискурсу (М. О. Абдрашито-ва, Н. І. Голянд, О. О. Селіванова, І. В. Тубалова, Ю. А. Емер та ін.).

Селіванова О. О. виділяє наступні канони загадки як жанру фольклорного (енігматичного — за визначенням Селіванової О. О.) дискурсу: відтворюваність, знакова стійкість, трансляторна здатність у системі культури, двокомпонентність структури тексту загадки (наявність власне загадки і відгадки); амбівалентність, яка полягає у протилежній стратегічності загадки — спрямованості на зашифрованість і потенційне відгадування, яка передбачається підказками [6, с. 167].

Крім того, загадка як жанр має потенційну інтерактивність. Дискурсивна природа загадки уміщена як в її використанні у реальному процесі спілкування, так і в самій діалогічній моделі загадки, передбачає реакцію адресата на загадуване адресантом (колективним, неактуальним або певним автором), програма інтерпретації якого націлена на відповідну реакцію адресата.

Опис жанру загадки здійснюється на основі багатофакторної моделі [10, с. 18], до якої враховуються такі характеристики: 1) *соціокультурні* (зовнішні умови побутування жанру); 2) *комунікативні* (мета, образ автора і адресата); 3) *когнітивні установки*; 4) *особливості мовленнєвої репрезентації*.

У якості специфіки традиційної *соціокультурної ситуації* відзначимо те, що її відрізняє невиокремленість особистості з соціуму, обумовлена, насамперед, традиційним способом життя, відтворенням досвіду попередніх поколінь без істотних змін. У зв'язку з цим загадка виступає у якості підручника життя, представляючи світ з точки зору фольклорного соціуму, відображаючи колективну систему цінностей. Жанр загадки може використовуватися як за колективної, так і за індивідуальної комунікації. Наприклад, слов'янські весільні обряди, включають в себе етап відгадування загадок як цілісний самоцінний процес всередині колективу:

“Щоб пройти повз нас / І до нареченої шлях знайти, / Ми дамо тобі загадки, / Ти вгадай їх без оглядки / І відгадку покажи, А коли нема її —

то плати! / “Ні шитий, ні кроєний, а весь у рубцях; / Без рахунку одержанок і всі без застібок (Качан капусти)... ” [8];

“Чтобы мимо нас пройти / И к невесте путь найти, / Мы дадим тебе загадки, / И отгадку покажи, / Коль не знаешь ты отгадку, за шажок давай нам взятку: / Одну меня не едят, а без меня на еду не глядят (Соль)... ” [7].

Побутовий діалог може також містити загадку, де вона буде включена до індивідуальної комунікації:

“Вчора я зустрів таку цікаву загадку в дитячій книзі, просто спробуй відгадати:

“То висячий, то стоячий, то холодний, то гарячий”, — уявляєш, це душ? Як дитина може здогадатися?!” [8];

“По дороге я шел, / Две дороги нашел, / По обеим пошел”, — представляешь, это брюки? Вот как ребенок должен догадаться?!” [7];

“What’s orange and sounds like a parrot?”, — imagine, this is a carrot! How a child should guess?!” [12].

Основною комунікативною метою жанру загадки є трансляція і перевірка знань носіїв культури про світ матеріальних цінностей, що сприяє стабілізації життєдіяльності фольклорного колективу.

Завдяки присутності в текстах фольклорного коду загадки зберегли в собі особливу “ціннісну” інформацію, що виражено в описі та співвідношенні ключових для культури реалій. У даний час спостерігається втрата фольклорної кодової системи.

“Сидить **Марушка** в семи кожушках. Хто її роздягає, той сльози проливає”; Сидить **баба** серед літа, в сто сорочок одіта (Цибуля)” [8];

“**Курочка-пустодом** / Свила гнездо за двором, / Сама — в гнезде, / Яички — наружи”; “**Пичужечка-пустодом** / Свила гнездо за двором, / Снесла яйцо за гнездом (Картофель)” [7];

“An old **fellow** has a hundred coats on. / There he is, in his bed. Half-asleep. / If you risk to take off all his yellow coats, / You’re certainly going to weep (An onion)”; “Little old **uncle**, dressed in brown. / Take off his coat ... / How the tears run down (An onion)” [12].

У даному випадку лексеми **Марушка** та **баба**, **Курочка** і **Пичужечка**, а **fellow** та an **uncle** виступають як синоніми. Важливо узгалянене поняття в українській мові — “жінка”, у російській — “птаха”, в англійській — “чоловік”, а конкретизація акцентує окремі аспекти.

Специфічні характеристики загадки — малий обсяг, який передбачає жанрово обумовлений набір мовленнєвих засобів, обмежене коло ключових тем — детермінують *образ адресанта й адресата*.

У фольклорному дискурсі проблема авторства співвідноситься з триєдністю автора — мовця (виконавця тексту) — суб'єкта фольклорного твору.

У загадці адресант виявляє здатність варіювати текст загадки. Це обумовлено лаконічністю тексту і специфікою мовних одиниць. Так, для загадки *Летить, та не птах, висе — а не звір* традиційно відгадкою був *вітер*, тоді як в умовах сучасності даний текст отримує нові відгадки: *граната, літак, ракета*. Залучення лексичних одиниць з абстрактним значенням дозволяє вибирати кілька відгадок з кола подібних. На мовному рівні ця особливість виражена у функціонуванні лексичних одиниць, що характеризуються наявністю спільних сем, а саме: *особливість руху і специфіка звукового ефекту*.

У жанрі загадки відзначається своєрідність *когнітивних установок* та їх *вербальної репрезентації*. У якості основних когнітивних моделей виступає *стереотипний образ*, під яким розуміється особливе ментальне утворення, що відображає колективне уявлення про будь-який об'єкт дійсності.

Традиційні загадки про городне опудало відображають архаїчне уявлення про опудало як про оберег “внутрішнього” простіру городу, подвір'я, що володіє антропоморфним образом. З одного боку, опудало є подобою, двійником людини, з іншого — принципово від нього відрізняється: створюється символічний образ “людини навпаки” [1].

“Хоч я і страшнуватий, / Ось палиця в руці, / Та як мені прогнати / Від проса горобців?” [8];

“Без рук, / Без ног. / Стоит, как хлоп. / Ничего не говорит, / А птиц страшим” [7];

“Standing all day in a cornfield / Attached to wooden poles / His job is to protect the grain / And stop birds from picking holes” [12].

У цих загадках значущим виявляється уявлення про першорядність для людини наявності ніг, рук і здатності говорити. Відсутність кінцівок, які окреслюють межі людського тіла, і голосу тут принципова, вона маркує опудало як нелюдську істота.

Сучасні загадки поступово втрачають глибинну символічність і “кодовість” слова:

“Дивак на городі / Одягнений по дивній моді. / Відро, мішок, мочало. / Всі вітром розгойдало. / На вітрі осип, захрип. / Тільки чути: “Скрип та скрип!”; “Посередині городу / Постає настирливий Воевода. / Він сидить на палиці / І погрожує галці” [8];

“Чудак на огороде / Одет по странной моде. / Ведро, мешок, мочало. / Всё ветром раскачало. / На ветру осип, охрип. / Только слышно: “Скрип да скрип!”; “Посредине огорода / Встал настырный Воевода. / Он сидит на палке / И грозитя галке” [7];

“I wear clothes but I'm not a human / I work in a field but I'm not a farmer / I was in a movie where one of my best friends was an animal but I'm not Shrek / I stand on a pole but I'm not an Arctic explorer / I keep birds away but I'm not a cat / I'm a mannequin but I'm not found in a clothes store” [12].

У даних загадках про городне опудало зникає принципове для традиційної картини світу протиставлення опудала людині. Навпаки, всі художні засоби спрямовані на формування антропоморфного образу (завдяки лексемам). Поступово втрачається зв'язок з архаїчною символікою слова.

Вербальна репрезентація образів у загадці здійснюється за допомогою “мови фольклору”, в якій спостерігається і форма, і матеріал, з якого будується художній твір. Вона — накопичувач семантичних, психологічних, стилістичних, ідеологічних і т. п. традицій етнічної спільності, яка ним користується і яка їх створює в ході історії.

Підсумовуючи, зазначимо, що в результаті проведеного дослідження з'ясувалось, що загадка як жанр фольклорного дискурсу є досить багатогранним утворенням. Вбираючи в себе як традиційні, так і власне сучасні тексти, жанр загадки в умовах сучасної дійсності відображає актуальний зміст культури, певним чином пристосовуючись до нових умов побутування.

Порушені питання, звичайно, потребують подальшого, більш детального вивчення з метою надання вичерпних характеристик мовленнєвого жанру загадки в українській, російській та англійській мовах.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Агапкина Т. А. Дуб / Агапкина Т. А. // Славянские древности / под общей ред. Толстого Н. И. — М.: Междунар. отношения, 2004. — Т. 2. — С. 141–146.

2. Бацевич Ф. С. Текст, дискурс, речевой жанр (соотношение понятий) / Бацевич Ф. С. // Вісник Харківського національного університету імені Каразіна В. Н. — 2001. — № 520. — С. 3–6.
3. Полюжин М. М. Про теоретичні засади когнітивного підходу до дискурсивного аналізу / Полюжин М. М. // *Studia Germanica et Romanica: Іноземні мови. Зарубіжна література. Методика викладання* : наук. журнал / [ред. кол. Каліушенко В. Д. (гол. ред.) та ін.]. — Донецьк : ДонНУ, 2004. — Т. 1, № 3. — С. 32–41.
4. Почепцов Г. Г. Теорія комунікації / Почепцов Г. Г. — 2-ге вид., доп. — К.: Видавничий центр “Київський університет”, 1999. — 308 с.
5. Путилов Б. Н. Фольклор и народная культура / Путилов Б. Н. — М., 1994. — 235 с.
6. Селиванова Е. А. Энигматический дискурс : вербализация и когниция : монография / Селиванова Е. А.. — Черкасы : Изд-во Ю. Чабаненко, 2014. — 214 с.
7. Стручков В. Е. Загадки от А до Я [Електронний ресурс]. — URL: http://zhurnal.lib.ru/s/struchkow_w_e/zagadki4.shtml
8. Українські народні загадки [Електронний ресурс]. — URL: <http://www.planeta.co.ua/ua/puzzle.php?page=3>
9. Хроленко А. Т. Лексика русской народной поэзии / Хроленко А. Т. — Курск, 1976. — 64 с.
10. Эмер Ю. А. Миромоделирование в современном песенном фольклоре : когнитивно-дискурсивный анализ : дис. ... доктора филол. наук : 10.02.01 / Эмер Ю. А. — Томск, 2011. — 457 с.
11. Cumming S. Discourse and Grammar / S. Cumming, T. Ono // *Discourse studies: a multidisciplinary study*. — London: Sage, 1997. — Vol. 2. — P. 112–137.
12. Riddles and answers [Електронний ресурс]. — URL: <http://www.rd.com/jokes/riddles/>
13. Swales J. M. Genre Analysis : English in Academic and Research Settings / Swales J. M. — Cambridge : Cambridge University Press, 1990. — 260 p.

Стаття надійшла до редакції 05.10.2016